

ગોંડલના વિધાપ્રેમી અને ખુદ વિદ્વાન મહારાજા ભગવતસિંહજી શબ્દને બ્રહ્મ માનતા

– રજનીકુમાર પંડ્યા

પ્રાચીનથી માંડીને અર્વાચીન એવા બધા જ લેખકોના નામ અને કામ વિષેની સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણી ધરાવતો ગ્રંથ ‘ગુજરાતના સારસ્વતો- ખંડ-1 અને 2’ ગુજરાત સાહિત્યસભાનું એક અતિશય મૂલ્યવાન પ્રકાશન છે. આપણા મહાવિદ્વાન એવા કે.કા. શાસ્ત્રીએ તેનું લેખન અતિ ખંત અને ચીવટથી કરેલું. તેની પ્રથમ આવૃત્તિ 3 જી માર્ચ 1977 ના રોજ પ્રકાશિત થયેલી અને તે પછી તરત જ તે બે ભાગનો ગ્રંથ અપ્રાપ્ય બનેલો. એ પછી છેક 2013 ના જાન્યુઆરીમાં તેને સંવર્ધિત કરીને બીજી આવૃત્તિ તરીકે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો, જેને ત્રણ મહિલા સંપાદિકાઓ (ડૉ શ્રધ્ધા ત્રિવેદી, ડૉ. કીર્તિદા શાહ અને ડૉ. પ્રતિભા શાહ)એ તૈયાર કર્યો છે.

એના પાનાં ફેરવતા અમુક લઘુ રાજવી સાહિત્યકારોને બાદ કરતા ચાર નોંધપાત્ર રજવાડી પાત્રોનાં નામ નજરે ચડે છે. લાઠીના રાજવી કવિ સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ ‘કલાપી’, ગોંડલના રાજધરાનાના બે સભ્યો અને પાજોદ દરબારબાબી ઈમામુદ્દિખાન ઉર્ફે રુસ્વા મઝલૂમી. એ ચાર નામો તેમના સત્વશીલ અને માતબર પ્રદાનને કારણે ધ્યાન ખેંચે છે. ગોંડલ મહારાજા જેમનું નામ ભગવતસિંહજી સંગ્રામજી જાડેજા (જન્મ 24-10-1865 અને અવસાન 9-12-1944) તરીકે મુકવામાં આવ્યું છે અને તેમના રાણીસાહેબા જેમનું નામ નંદકુંવરબા નારણ દેવજી / નંદકુંવરબા ભગવતસિંહજી જાડેજા (જન્મ ઈ.સ. 1961) અવસાન તારીખ લખી નથી પણ રાજેન્દ્ર દવેના પુસ્તક મુજબ તે 1936ના માર્ચની 9મી છે.) તરીકે મુકવામાં આવ્યું છે. નારણ દેવજી તેમના પિતાનું નામ હતું.

આઝાદી મળ્યા પહેલાં રજવાડાના રાજકુંવરો રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં ભણતા હતા તો અનેકો ભારતમાં આવેલી બીજી એ જ કક્ષાની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અભ્યાસ કરતા હતા. વિદેશોની નામાંકિત શાળા-કોલેજોમાં ભણવા જનારા પણ અનેક. ભણવામાં તેજસ્વી હોય એ બધા કંઈ હાથમાં કલમ પકડીને લેખકો બનતા નથી અને એ જરૂરી પણ નથી. પણ જેમનામાં નિઃસર્ગદત્ત લેખનપ્રતિભા હોય તેઓ રાય હોય કે રંક પણ લેખનક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત બને છે. રજવાડી પરિવારના સભ્યો જો પોતે રાજ્યધૂરા સંભાળવાના હોય તો એમને માટે રાજપદ અનુકુળતા આપનારું પણ છે અને અવરોધક પણ છે. કમાવાની કોઈ ચિંતા નહિ. ભરપૂર સુખસગવડભરી જિંદગી, બધી રીતની અનુકુળતા અને વાચનની ઈચ્છે તેટલી સવલત. આ બધાં પરિબળો તેમની લેખનપ્રવૃત્તિને અનુકુળ પવન આપનારા છે, તો સામે પક્ષે રાજકાજનો ભાર, બેતહાશા એશોઆરામ, ભોગવિલાસની કોઈ પણ રોકટોક વગરની છત. આ

બધાં પરિબળો તેમને નિષ્ક્રિયતાના માર્ગે પ્રેરનારાં છે. અને એટલે જ ભરપૂર રાજસી ઠાઠ ધરાવનારા રાજધરાનાઓમાંથી બહુ ગણ્યાગાંઠ્યા કલમકારો પાક્યા છે.

પણ જે છે તેમાં ગોંડલના મહારાજા ભગવતસિંહજી અને તેમના રાણી નંદકુંવરબા ઝળહળતાં રત્નો જેવાં છે. તેમને બેઉને રજવાડાની કોઈ રંગીનીઓ કે ભોગવિલાસ કદિ સ્પર્શી જ શક્યા નહિ. એ બધા ભપકા કે ઠાઠ વચ્ચે તેઓ જલકમલવત્ જ રહ્યા. એમની એ અંગત વિરક્તિઓ વિષે રાજકોટના પ્રવીણ પ્રકાશને પ્રગટ કરેલા વિગતપ્રચુર પુસ્તક ‘ભગવત-ગુણભંડાર’ (લેખક રાજેન્દ્ર દવે)માં બહુ અધિકૃત આલેખન છે. અહીં તેનું પુનરાવર્તન કરવાનો ઈરાદો નથી.

માત્ર નવ વર્ષની વયે રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવનારા ભગવતસિંહજી 1883ની સાલમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે યુરોપ ગયા. 1884માં રાજ્યની ધૂરા સંભાળી 1885માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ફેલો નિમાયા (જે પદ હોશિયાર વિદ્યાર્થીને જ મળે) 1886માં તબીબી અભ્યાસ માટે સ્કોટલેન્ડ ગયા. 1892માં ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાંથી ડી.સી.એમ.ની પદવી મેળવી. આર્યુવેદનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અથવા આર્યુવેદિક વિદ્યાનો ઇતિહાસના તેમના ડોક્ટરેટના મહાનિબંધ પર તેમણે 1859માં એડિનબરો યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.ડી. (ડોક્ટર ઓફ મેડિસીન)ની પદવી મેળવી.

આ તો થયું તેમનું અભ્યાસલક્ષી લેખન અને કાર્ય. પણ વિદેશમાં તેમણે જે જોયું તેની વિશેષતાઓ જોઈને તેમણે પોતાના રાજ્યમાં એને અનુસારી કાર્યો કર્યાં. પોતાના રાજ્યના મુખ્ય શિક્ષણાધિકારી ચંદુભાઈ બહેચરભાઈ પટેલ પાસે અક્ષરમાળાથી માંડીને વાચનમાળા સુધીના પુસ્તકોની રચના કરાવી. નવાં પાઠ્યપુસ્તકોનું દૃષ્ટિપૂર્વકનું લેખન કરાવ્યું. એ અગાઉની વાત કરીએ તો પોતાની માત્ર વીસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે પોતાના 1883ના ઈંગ્લેન્ડના પ્રથમ પ્રવાસનું વર્ણન પોતાના પુસ્તકમાં અંગ્રેજી ભાષામાં કાવ્યાત્મક બાનીમાં કર્યું. એમાં જેટલી કાવ્યાત્મકતા હતી એટલી જ ચિત્રાત્મકતા હતી. માત્ર ત્યાંના ત્યાંના સૃષ્ટિસૌંદર્યનું જ નહિ પણ ત્યાંના સામાજિક રીતે રિવાજો, રહેણીકરણી, રમતગમતો, ધાર્મિક ક્રિયાઓ વગેરેનું બહુ વિશદ વર્ણન આપણે ત્યાંની એવી

વસ્તુઓ સાથે તુલનાત્મક ઢબે કર્યું, એમનું આ પુસ્તક અંગ્રેજીમાં હોવાથી આંગ્લ વિદ્વાનોમાં પણ. બહુ સારી રીતે ચર્ચાયું અને વિદ્વપ્રિય બન્યું.

પણ સૌથી મહત્વનું અને ગુજરાતી ભાષામાં જેનું સ્થાન ચિરંજીવ અને અવિચળ ધ્રુવતારક જેવું ગણી શકાય તેવું કાર્ય તો ગુજરાતી ભાષાના જ્ઞાનકોષ વત્તા અર્થકોષ જેવા ભગવદ્ગોમંડળ ખંડ 1 થી 9ની રચનાનું મંડાણ કરવાનું હતું. શબ્દને તેઓ બ્રહ્મ માનતા અને એના અર્થો અને અધ્યાસોને પામવાની લગની પોતાના વારંવારના વિદેશગમનને લઈને એમને લાગી હતી. એ વિચાર એમના મનમાં સતત ઘોળાતો રહેતો હતો. પોતે એકત્ર કરેલા બે લાખ શબ્દો પ્રારંભિક પ્રદાન તરીકે રાજ્યની પોતે શરૂ કરેલી કોષકચેરીને અર્પણ કરીને એમણે 1928માં એ ભગીરથ કાર્યની જવાબદારી રાજ્યના શિક્ષણાધિકારી વિદ્વાન એવા ચંદુલાલ બેચરલાલ પટેલને સોંપી અને પોતે જોડાજોડ એ કામમાં જોડાયા. અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે ચંદુભાઈના પિતા બહેચરલાલ પટેલ પણ કવિ વિહારીનું ઉપનામ ધરાવતા બહુ સારા કવિ હતા.

એનું છાપકામ ક્યાં કરાવેલું તે હકીકત જાણવા જેવી છે. ભગવતસિંહજી બાપુએ ગોંડલના કેવળચંદ કાનજીભાઈ પારેખના શ્રી ભગવતસિંહજી લીથો એડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં કોશનું તમામ છાપકામ કરાવેલું, એમ કહેવું કે તમે કિફાયત

સેટને જોઈ ઉતારેલી, તે આ પ્રમાણે છે. (તેમાં થોડો સુધારો છે તે ભાવનગર રહેતા વાયકમિત્ર બુધર ઘોરેયાએ સૂચવેલો છે. હાલ તો તે જ મેં ટપકાવેલો તે અહીં ઉતારું છું.) ભાગ 1 થી 9, અ થી બ સને 1928થી 1954 વર્ષ – સાડા છવ્વીસ, છાપકામનું ખર્ચ રૂ. 1,64,096, કોષ કચેરીનું ખર્ચ 1,08,353, કુલ 500 પ્રતનું ખર્ચ 2,52,449. વજન મણ 1 શેર 15, 28 રૂપિયાભાર, ધનમાપ 1.9 (એક પોઈન્ટ નવ) ધનકૂટ, છપામણી અને કાગળના ખર્ચ પૂરતી વેચાણકિંમત રૂ. 146, ચારેનું પડતર ખર્ચ રૂ. 545, પૃષ્ઠ 925, શબ્દ 28135 અર્થ, – 5,40,445 રૂઢિપ્રયોગ 28,156, ગુજરાતી ભાષામાં જુદી જુદી 23 જેટલી ભાષાના ઘણા શબ્દો રૂઢ થયા છે.

આ શબ્દભાગિરથી ગોંડલની ધરતી ઉપર મહારાજા ભગવતસિંહજી અને ચંદુભાઈ પટેલ જેવા સરસ્વતિના તપસ્વિઓ દ્વારા ઉતરી અને ગુજરાતી ભાષા કાયમને માટે રળીયાત થઈ. એ એટલો જાજવલ્યમાન અલૌકિક હતો કે ખુદ ગાંધીજીએ લખ્યું, ‘આની પ્રસ્તાવના લખવાની મારી શક્તિ નથી.’ આગળ જતાં ચંદુભાઈને આ કાર્ય બદલ આપણી ભાષાનો અતિ પ્રતિષ્ઠિત રણજિતરામ ચંદ્રક એનાયત થયો ત્યારે એ સન્માનના પ્રતિભાવમાં એ બોલ્યા કે મને એમ લાગે છે કે આ ચંદ્રક હું ભગવતસિંહજી બાપુના વાણોતર તરીકે સ્વીકારી રહ્યો છું. (ચંદુલાલ પટેલ અને મહારાજા ભગવતસિંહજીનો એક વિશિષ્ટ પ્રસંગ મારા બ્લોગ ‘ઝબકાર’ પર અહીં આલેખવામાં આવ્યો છે.)

<http://zabkar9.blogspot.in/2014/10/blog-post.html>

ખેર, મહારાજાની વાત કરવાની સાથોસાથ મહારાણીની વાત પણ અવશ્ય કરવી જોઈએ. એટલી એ વજનદાર છે. મહારાજા સાથે તેમનું લગ્ન થયું ત્યારે તેમની વય પંદર વર્ષની હતી. શાળાએ જવાને બદલે તેઓ ઘરમાં જ વાંચતા-લખતાં શિખ્યાં, છતાં બહુ ઉચ્ચસ્તરનાં ચરિત્રકાર અને પ્રવાસ-લેખિકા બન્યાં. 1890માં તેમને બીમારીને કારણે બે વર્ષ ઈંગ્લેન્ડ રહેવાનું થયું તે વખતે તેમણે માત્ર પથારીવશ ના રહેતાં એ દેશમાં પરિભ્રમણ કર્યું અને પ્રવાસવર્ણનનું સુંદર પુસ્તક આપ્યું. તેનું નામ ‘ગોમંડલ પરિક્રમા’.

એ અદ્ભુત પુસ્તક લાંબા સમય સુધી અપ્રાપ્ય રહ્યું. હું જ્યારે 1982-83માં નવસારી હતો ત્યારે યં.ચી. મહેતા જેવા સમર્થ સાહિત્યકારને વારંવાર મળવાનું થતું. અવારનવાર એ આ પુસ્તક માટે પ્રશંસાત્મક ઉદ્ગારો કાઢતા અને એ અપ્રાપ્ય હોવાનો અફસોસ વ્યક્ત કરતા. અને એ પછી એમના જ દોરીસંચારથી એ પુસ્તક ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ પ્રગટ કર્યું અને પછી તો તેની બે-ત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ,(ટાઇટલ કદાચ બીજું હોય પણ પુસ્તકનાં લેખિકા મહારાણી નંદકુંવરબા છે)

હાલ તે ઉપલબ્ધ છે.

સરનામું:

પ્રકાશન વિભાગ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી

અભિલેખાગાર ભવન, સેક્ટર 17, ગાંધીનગર-382017

(ફોન: 079-23256798 અને 23256797)

મહામાત્ર શ્રી મનોજ ઓઝા (97241 51323)ને પણ આ લેખનો સંદર્ભ પણ આપી શકાશે)

એ અનન્ય પુસ્તક ઉપરાંત એમની એક પદ્યકૃતિ નામે 'ગીતાંજલી' 1919માં પ્રગટ થઈ અને અંગ્રેજીમાં પણ 'ફિલ્ડમાર્શલ અર્લ ક્રિયનર ઓફ પાર્ટુમ' એક જીવનચરિત્ર તેમણે આપ્યું.

ખેર, એ રીતે શું શા પૈસા ચારનું મેણું ખાધેલી ગુજરાતી ભાષાને, એના જખમ ધોઈ, સાફ કરી, તંદુરસ્ત, નરવી અને ગૌરવશાળી બનાવનારાઓનાં નામ સાવ સ્મૃતિશેષ બની જાય તે પહેલાં ફરી એના પર સંજીવની છાંટનારા 'પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર'વાળા ગોપાલભાઈ જેવા પણ બહાર આવ્યા. પહેલી વાર 1986માં એનો સેટ બહાર પાડ્યો અને એ પછી ફરીવાર 2005માં વર્ષો પહેલાં કોઈએ આ ભાગીરથીને પૃથ્વી પર ઉતારી હતી, પણ પછી એનાં જળ જ્યારે પાછાં સુકાઈ જવા આવ્યાં હતાં, ત્યારે ગોપાલભાઈ જેવા કોઈએ ફરી એના તળને ખરું બનાવી દીધું. અત્યારે મારા ધારવા મુજબ એ ગ્રંથરત્ન પણ ઉપલબ્ધ છે.

ગોંડલના આ રાજયુગલે આમ ગુજરાતીભાષાને ચીરસ્થાયી એવા કરીને ઇતિહાસમાં પોતાનું સ્થાન અમર બનાવી દીધું છે.

(નોંધ:

આ ગ્રંથનું વીજાણુ માધ્યમમાં અવતરણ કરવાનું બીડું ઉદ્યોગપતિ રતિલાલ ચંદરયાએ ઝડપ્યું. અથાક શ્રમ પછી હવે આ ગ્રંથના તમામ ખંડ ઇન્ટરનેટ પર નિ:શુલ્ક ઉપલબ્ધ છે, અને તે મોબાઈલ ફોન પર પણ જોઈ શકાય છે. તેમાં [શબ્દોની શોધ અંગેની સુવિધાઓ](#) પણ છે, જેથી વપરાશકર્તા માટે તે અતિ સરળ બની રહ્યો છે.)

લેખક સંપર્ક-

રજનીકુમાર પંડ્યા

બી-૩/જી એફ-૧૧, આકાંક્ષા ફ્લેટ્સ, જયમાલા ચોક,મણિનગર-ઇસનપુર
રોડ,અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૦

મો.95580 62711 (વ્હોટ્સએપ) / લેન્ડલાઇન-079-25323711/ ઇ
મેલ- rajnikumarp@gmail.com